

آثار تاریخی استاد جعفر سبحانی

مهدی سالاری

عضو حلقه علمی تاریخ اسلام
دانش آموخته دوره عالی تاریخ اسلام

چکیده: آیت‌الله جعفر سبحانی تبریزی از معدود عالمانی است که در عرصه‌های مختلف علمی از جمله تدریس، تبلیغ و تحقیق حضوری برجسته داشته و دارد. گستردگی حوزه فعالیت‌های علمی، مهم‌ترین ویژگی ایشان است. وی در علوم اسلامی و انسانی پژوهش‌های فراوانی به انجام رسانده است که بسیاری از آنها به عنوان آثار مرجع مورد توجه قرار گرفته‌اند. تاریخ از جمله این علوم است. رویکرد ایشان به تاریخ بیشتر ابزارانگارانه بوده است؛ هر چند گاه خود مباحث تاریخی نیز مورد توجه بوده‌اند. فروغ ابدیت، راز بزرگ رسالت، الشيعة فی موكب التاريخ، الحجة الغراء از جمله مهم‌ترین آثار تاریخی ایشان است.

واژگان کلیدی: جعفر سبحانی، تاریخ اسلام، نگاه ابزاری، آثار تاریخی.

مقدمه

انسان‌های بزرگی را می‌توان در تاریخ یافت که زندگی خویش را وقف هدایت بشر نموده و در راه نجات انسان‌ها از گرداب فساد و گمراهی از هیچ کوششی فروگذار نکرده‌اند. پیامبران الهی و اوصیای آنها قافله‌سالار این گروهند و عالمان و حکیمان متأله پیروان راستین ایشانند.

آن گونه که پیامبران در تاریخ انسانیت مشعلدار آگاهی بوده‌اند، عالمان دین نیز به

رسم پیروی از آنان، به عرصه نبرد با جهل و نادانی گام می‌نهند و مشعل فروزان هدایت را همواره افروخته نگاه می‌دارند. به راستی آنان مصداق بارز «العلماء ورثة الأنبياء» و «الفقهاء أمناء الرسل» و «المؤمنون الفقهاء حصون الإسلام» هستند. آنان که در راه رساندن پیام رسول خدا و گسترش آیین خاتم پیامبران صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، تمام توان خویش را به کار می‌گیرند و از رنج و بلا نمی‌هراسند و در راه انجام این وظیفه خطیر از مشکلات و سختی‌ها استقبال می‌کنند.

حضرت آیت‌الله العظمی حاج شیخ جعفر سبحانی از جمله این عالمان است. ایشان در عرصه‌های مختلف علوم انسانی و اسلامی مانند فقه، اصول، کلام، فلسفه، تاریخ، تفسیر، حدیث، رجال و ... آثار ارزنده‌ای را تألیف کرده‌اند. وی همچنین در امر تدریس و تربیت دانش‌پژوهان، تبلیغ معارف دینی و خدمات جاودانه، سابقه‌ای افتخارآمیز دارد. در این مجال ضمن اشاره‌ای گذرا به زندگی پر بار ایشان برخی از کتاب‌های تاریخی وی را معرفی خواهیم کرد.

آیت‌الله شیخ جعفر سبحانی از جمله عالمانی است که سال‌ها به تدریس و تربیت دانش‌پژوهان، تبلیغ معارف دینی، تألیف و ترجمه کتاب‌های ارزنده علمی و خدمات گوناگون فرهنگی اشتغال داشته و دارد. او در ۲۸ شوال المکرم ۱۳۴۷ هـ. ق در تبریز دیده به جهان گشود. پدر ایشان زاهد وارسته، مرحوم آیت‌الله حاج شیخ محمدحسین سبحانی خیابانی^۱، از عالمان و فقیهان تبریز بود که بیش از ۵۰ سال به امر تدریس، تألیف، راهنمایی مردمان و پرورش دانش‌پژوهان اشتغال داشت^۲.

حیات علمی

آیت‌الله سبحانی در سال ۱۳۲۳ به مدرسه طالبیه تبریز وارد شد و در مدت ۵ سال دروس مقدماتی را نزد استادان به نام آن دیار گذراند. ایشان در سال ۱۳۲۵ به شهر قم هجرت نمود^۳ و دروس سطح را نزد استادانی همچون آیت‌الله میرزا محمد مجاهدی

۱. او فرزند بازرگانی به نام حاج محمدجعفر بود که به تجارت جوراب اشتغال داشت. جد اعلای او مراد قلی، در دوران زندیه از منطقه غربی آذربایجان به تبریز مهاجرت کرده بود. هم‌اکنون منزلی که مرحوم کربلایی علی برای فرزندان ذکور خود وقف کرده بود، در اختیار خانواده آیت‌الله سبحانی است. تاریخ وقف‌نامه به سال ۱۲۱۲ هـ. ق است.

۲. ماهنامه تخصصی اطلاع‌رسانی و نقد و بررسی کتاب، کتاب ماه دین شماره ۶ و ۷، اردیبهشت ۱۳۷۷، ویژه‌نامه آفرینندگان برگزیده کتب دینی، نویسنده مقاله: ناصرالدین انصاری، ص ۸.

۳. دگرگونی در آذربایجان و ظهور فرقه دموکرات به رهبری پیشهور و غلام یحیی (در شهریور ۱۳۲۵ ش) و تشکیل حکومت وابسته به شوروی، عرصه را برای تحصیل تنگ کرد و به همین جهت، ایشان رهسپار حوزه علمی قم گردید.

تبریزی، آیت‌الله میرزا احمد کافی و آیت‌الله العظمی گلپایگانی به پایان رساند و دوره خارج را نیز نزد استادانی همچون: آیت‌الله العظمی بروجردی، آیت‌الله سید محمد حجت کوه‌کمره‌ای، علامه طباطبایی، امام خمینی^۱ به پایان برد^۲. آیت‌الله سبحانی در حوزه علمیة قم مطالعات فلسفی خویش را با شرکت در درس‌های منطق و فلسفه حضرت آیت‌الله علامه سید محمدحسین طباطبایی تکمیل نمود. ایشان از سال ۱۳۲۸ تا ۱۳۳۰ شرح منظومه و پس از آن بخش اعظم اسفار را نزد علامه فراگرفت و همزمان در جلسات خصوصی تر علامه طباطبایی که در آن فلسفه مادی نقد می‌شد، شرکت جست و پس از پایان این دوره به خواست حضرت استاد علامه کتاب اصول فلسفه که حاصل این جلسات بود را به عربی بازگرداند. اولین جلد این ترجمه با تقریظ علامه طباطبایی به چاپ رسیده است^۳.

آیت‌الله سبحانی تدریس را از سال‌های نخست طلبگی آغاز کرد. ایشان همزمان با تحصیل در مدرسه طالبیه، مقدمات را نیز تدریس می‌کرد. وی مدتی پس از ورود به قم به تدریس دروس سطح پرداخت و از سال ۱۳۵۴، تدریس^۴ دروس خارج را آغاز نمود که تا کنون ادامه دارد^۵.

۱. ایشان تا پایان دوره اول درس اصول حضرت امام، در آن درس شرکت کرد. آنگاه بر آن شد تا مجموع درس‌های ایشان را به دقت ضبط و تحریر کند. این کار در طول ۷ سال (۱۳۳۰-۱۳۳۷ش) انجام گرفت و در همان زمان به چاپ رسید. امام راجل در آغاز کتاب مزبور - در تقریظی - چنین نگاشته‌اند:
الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی محمد و آله الطاهیرین و لعنة الله علی أعدائهم أجمعین و بعد ممّا منّ الله تعالی علی هذا العبد اتفاق صحابة جمّ من الأفاضل و عدّة من الأعلام أیدهم الله تعالی و منهم العالم العلم التقیّ صاحب الفكر الثاقب و النظر الصائب الأغا میرزا جعفر السبحانی التبریزی وفقه الله تعالی لمرضاته و کثر الله أمثاله و لقد جدّ و اجتهد فی تنقیح مباحث الألفاظ من بحث هذا الفقیر بحسن سلیقته و توضیحها بجدوة قریحته فصار بحمد الله و له المنّة صحیفة کافلة لمهمات المسائل فی تاریخ ۲۴ شهر ربیع المولود روح الله الموسوی الخمینی. (پایگاه اطلاع‌رسانی آیت‌الله جعفر سبحانی).

۲. جمعی از پژوهشگران، گلشن ابرار، ج ۵، ص ۵۸۷.

۳. ماهنامه تخصصی اطلاع‌رسانی و نقد و بررسی کتاب، کتاب ماه دین شماره ۶ و ۷، اردیبهشت ۱۳۷۷، ویژه‌نامه آفرینندگان برگزیده کتب دینی، نویسنده مقاله: ناصرالدین انصاری، ص ۹.

۴. ایشان در درس بر زبان‌نویسی و رعایت نکات ادبی و ویرایشی تأکید فراوان می‌نماید و بسیار می‌گوید: این جا را از اول سطر بنویسید و این مطلب را با رعایت فاصله از مطلب پیشین جدا سازید. نیز تا مدتی پس از درس، نشسته و برای شنیدن پرسش‌های دیگران و پاسخ بدان‌ها درنگ می‌کند. دفاتر شاگردان خود را گرفته و آنان را به بهترین‌نویسی راهنمایی می‌کند و گاهی در روزهای چهارشنبه به شرح حدیثی از ائمه اطهار (علیهم‌السلام) نیز می‌پردازد. (پایگاه اطلاع‌رسانی آیت‌الله جعفر سبحانی)

۵. جمعی از پژوهشگران، گلشن ابرار، ج ۵، ص ۵۹۹.

آیت‌الله سبحانی و تاریخ‌نگاری

هدف آیت‌الله سبحانی در نگارش‌های تاریخی، صرف تاریخ‌نگاری و پرداختن به گزاره‌های تاریخی نبوده است، بلکه بیشتر برای پاسخ به شبهات و پرسش‌های مختلف به سراق تاریخ می‌رفته است. در عین حال تاریخ و مسائل تاریخی برای ایشان دارای اهمیت بسیار است و به آن توجه ویژه داشته است.

علاقه‌مندی ایشان به تاریخ از زمان همکاری با مجله مکتب اسلام آغاز شده است. وی در آن مجله با پرسش‌های بسیاری از سوی جوانان مواجه بوده و با توجه به اینکه بیشتر این پرسش‌ها جنبه تاریخی داشته، به پژوهش در تاریخ روی آورده است. نگارش‌های تاریخی ایشان نیز در همین راستاست.

ایشان همچنین در مباحث کلامی از تاریخ بسیار بهره گرفته است. برای مثال در اثبات طول عمر و غیبت امام زمان (عج) از گزارش‌های تاریخی به خوبی بهره برده و توانسته است علم تاریخ را در خدمت کلام قرار دهد.

نگاه آیت‌الله سبحانی به تاریخ، نگاه آزمایشگاهی است. ایشان در این باره می‌گوید: «برای آزمایش یافته‌های حسی، آزمایشگاه‌های بزرگی وجود دارد، اما آیا می‌توان مسائل اجتماعی را هم مورد آزمایش قرار داد و سرانجام کار استعمارگران و ظالمان را با آزمایش حسی دریافت؟ در جواب باید گفت خیر، اما توجه به تاریخ گذشتگان می‌تواند این کمبود را تا حدود زیادی جبران کند. تاریخ، آزمایشگاه بزرگ زندگی است و به کمک آن می‌توان مسایل اجتماعی را ارزیابی کرد. تاریخ نتیجه عالی‌ترین تجربیات را در اختیار ما قرار می‌دهد.^۱» آیت‌الله سبحانی بر اساس همین نگرش به حوزه تاریخ وارد شد و کتاب‌های باارزشی را به رشته تحریر درآورد.

آثار تاریخی

آیت‌الله سبحانی در کنار فعالیت‌های ارزشمند بسیار در عرصه‌های تدریس، تربیت دانش‌پژوهان مستعد و تبلیغ میدانی در عرصه پژوهش نیز توفیق بسیار داشته است. وی در تمامی علوم اسلامی از جمله تفسیر قرآن، حدیث، فقه، اصول، کلام، تاریخ، فلسفه، ملل و نحل، رجال، درایه، علوم ادبی، دفاع از ساحت تشیع، نقد وهابیت و موضوعات دیگر دارای تألیفات برجسته و مرجع می‌باشد. در این مجال به معرفی آثار تاریخی ایشان اکتفا می‌کنیم.

۱. جعفر سبحانی، فروغ ابدیت، ج ۱، ص ۱۷.

۱. فروغ ابدیت

در این اثر تحلیل کاملی از زندگانی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ارائه شده است. با وجود اینکه درباره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله کتاب‌های بسیاری نوشته شده است، ولی بیشتر آنها خالی از نقاط ضعف نیست. به‌ویژه نوشته‌های مستشرقان و خاورشناسان. از این رو، فروغ ابدیت، تاریخی است روشن و گویا از زندگی پیامبر بزرگ اسلام صلی الله علیه و آله که با استناد به مهم‌ترین منابع تاریخ اسلام و نثری روان و شیوا نگارش یافته است.

از جمله ویژگی‌های مهم این اثر، تحلیلی بودن آن است. در این کتاب تنها به بیان حوادث تاریخی اکتفا نشده، بلکه سعی شده است تا حوادث گوناگون مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرند تا از این راه علل و پیامدهای آنها آشکار گردند. انطباق با مدارک تاریخی شیعه و ویژگی دیگر این کتاب است. به همین دلیل از افسانه‌ها و خرافاتی که تاریخ زندگی پیشوایان بزرگ اسلام به آن آلوده شده است، خالی می‌باشد. در این کتاب به وقایع مهم و حوادثی که جنبه آموزشی بیشتری دارند، پرداخته شده و از نقل رویدادهای جزئی پرهیز شده است. نویسندگان در این اثر سعی کرده است به اعتراض‌ها و شبهات خاورشناسان به صورت مدلل و متقن پاسخ دهد.

این کتاب نخست در مجله درس‌هایی از مکتب اسلام به صورت سلسله مقالات چاپ شده بود که پس از تجدید نظر کامل به صورت کتابی مستقل در اختیار علاقه‌مندان قرار گرفت.

چاپ هشتم این کتاب در دو مجلد توسط انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، در سال ۱۳۷۲ منتشر شده است. لازم به یادآوری است که این اثر به زبان‌های عربی، انگلیسی، اردو، ترکی و اسپانیولی نیز ترجمه شده است.

۲. راز بزرگ رسالت (تحلیلی از ۲۳ سال زندگی پیامبر اسلام)

آیت‌الله سبحانی علت نوشتن این کتاب را این گونه شرح می‌دهد: روزی در منزل یکی از دوستان، کتابی به نام رسالت ... توجهم را جلب کرد، لحظاتی چند خود را با خواندن آن مشغول کردم و دریافتم که از آن نوشته‌های موسمی است که از طرف ایادی داخلی استعمار برای ایجاد شک و تردید در اذهان نوشته شده است. پس از مدتی نام کتاب بر سر زبان‌ها افتاد و از سوء تأثیر آن درباره گروهی سخن به میان آمد. برای همین نسخه‌ای تهیه کردم و قسمت‌های مهم آن را خواندم. پس از مدتی از جانب حسن آقا سعید تهرانی از این جانب درخواست شد تا چهره مستندی از رسالت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله

ترسیم کنم و به تمام انتقادات این کتاب پاسخ دهم که با تمام گرفتاری‌هایم آن را پذیرفتم.^۱ در فصل‌بندی این کتاب اهمیت مسأله در نظر گرفته شده است و هر مبحث که مقدمهٔ مسایل بعدی است، جلوتر مورد بررسی قرار گرفته است. این کتاب در ۲۵ فروردین سال ۱۳۵۸ توسط انتشارات مسجد جامع تهران به چاپ رسیده است.

۳. الشیعة فی موبک التاریخ

این کتاب در راستای وحدت اسلامی تألیف شده است. از دیدگاه نویسنده، علت تمام مشکلات کشورهای اسلامی، اختلاف کلمه و عدم انسجام است. دشمن از این تفرقه به خوبی استفاده کرده و بر مسلمانان تسلط یافته است. کتاب دارای سه بخش است؛ بخش اول به مباحثی پیرامون مبدأ تشیع و تاریخ ایجاد آن اختصاص یافته است که مسایلی از جمله وصایای نبی اکرم صلی الله علیه و آله دربارهٔ اهل بیت علیهم السلام، حدیث ثقلین، شیعه در اندیشه مورخین و اصحاب فرق و ... را در بر دارد. در بخش دوم برخی فرضیات موهوم در مورد تاریخ شیعه مورد بررسی قرار گرفته است از جمله: شیعه و روز سقیفه، شیعه ساختهٔ عبدالله بن سبا، شیعه و روز جمل، تقدم شیعهٔ فارسی یا شیعه عربی و بخش سوم نیز به وضعیت شیعه در دورهٔ اموی و عباسی پرداخته است که مباحثی مانند نامهٔ امام حسین به معاویه، دستور معاویه به عمالش و شیعه در دوران خلافت عباسی مورد بحث قرار گرفته است. این اثر از سوی معاونت آموزش و تحقیقات بعثهٔ مقام معظم رهبری در امور حج و زیارت در سال ۱۳۷۵ به چاپ رسیده است.

۴. الحجة الغراء علی شهادة الزهراء علیها السلام

مؤلف محترم در راستای اثبات جریان هجوم به خانهٔ حضرت زهرا علیها السلام این اثر را به نگارش درآورده است. ایشان مستندات این موضوع را از منابع کهن و مصادر اهل سنت جمع‌آوری کرده و هجوم به خانهٔ حضرت زهرا علیها السلام را از کلام دیگران مورد بررسی قرار داده است. آیت‌الله سبحانی در این کتاب نخست جریانات سقیفه و اتفاقات چند روز اول پس از رحلت رسول اکرم صلی الله علیه و آله را بیان می‌کند و در بخش دوم با استناد به ۱۳ اثر تاریخی اهل سنت جریان هجوم را نقل می‌کند. در بخش دیگری از کتاب به پشیمانی و اعتراف ابوبکر نسبت به حمله به خانهٔ فاطمه علیها السلام می‌پردازد و در پایان با ارائهٔ اسناد

۱. جعفر سبحانی، راز بزرگ رسالت، تحلیلی از ۲۳ سال زندگی پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله، ص ۱۲.

معتبر تاریخی نشان می‌دهد این حادثه رخ داده است. این اثر با ترجمه سید ابوالحسن عمرانی در انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی در سال ۱۳۸۱ به چاپ رسیده است.

۵. الائمه الاثنا عشر (دراسة موجزة عن شخصيتهم و حياتهم):

آیت‌الله جعفر سبحانی این اثر را نیز در راستای اندیشه تقریب بین مذاهب و برای حجاج بیت‌الله الحرام به رشته تحریر در آورده است که شامل مباحث کوتاهی از زندگانی ائمه علیهم‌السلام می‌باشد. نگارنده در این اثر تنها به دنبال نقل تاریخ نبوده است، بلکه سعی کرده قسمت‌هایی از زندگانی ائمه علیهم‌السلام را که بیشتر به مسأله اتحاد مربوط می‌شود، نقل کند. ایشان سخنان بزرگان اهل تسنن درباره هر یک از ائمه علیهم‌السلام را نقل کرده است. در این اثر به برخی از مباحث کلامی نیز اشاره شده است. از جمله مباحثی درباره امام مهدی (عج). این کتاب را نیز معاونت تعلیم و تحقیقات بعثه مقام معظم رهبری در امور حج در سال ۱۴۱۳ ق به چاپ رسانده است.

۶. فروغ ولایت

نویسنده در این کتاب زندگانی امام علی علیه‌السلام را در پنج دوره مورد بررسی قرار داده است. این دوره‌ها عبارتند از: ولادت تا بعثت، از بعثت تا هجرت، از هجرت تا رحلت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، از رحلت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم تا خلافت و از خلافت تا شهادت. در این کتاب زندگی امام علیه‌السلام به صورت گویا و مستند بیان گردیده و از هر نوع مبالغه و تملق‌گویی اجتناب شده است. در این کتاب زندگی عادی و شخصی امام علی علیه‌السلام ترسیم شده است و به جنبه‌های دیگر زندگی آن حضرت همچون: علم و دانش، زهد و پارسایی، فضائل و مناقب، خطبه‌ها و خطابه‌ها، رسائل و نامه‌ها، پندها و کلمات قصار، احتجاجات و مناظرات، اصحاب و یاران ایشان، معجزات و کرامات، قضاوت‌ها و داوری‌ها، پرداخته شده است. چاپ چهارم این کتاب توسط انتشارات صحیفه در سال ۱۳۷۴ به زیور طبع آراسته شده است.

۷. موسوعة طبقات الفقهاء

این اثر در ردیف کتاب‌های تراجم قرار می‌گیرد. جلد اول و دوم که مقدمه کتاب به حساب می‌آیند، دربردارنده کلیاتی مانند منابع فقه، مصادر تشریح از دیدگاه اهل سنت، ادوار فقه اسلامی و غیره می‌باشد و در ۱۴ جلد دیگر فقیهان صاحب فتوا در شیعه و

اهل سنت از قرن اول تا قرن چهاردهم نام برده شده‌اند و به راویان آنها نیز اشاره شده است. این اثر توسط انتشارات مؤسسه امام صادق علیه السلام در سال ۱۴۱۸ق به چاپ رسیده است.

۹۰۸. السيرة المحمدية و فراهيبي از تاريخ اسلام

دو اثر ديگر آيت الله سبحاني هستند كه پيرامون تاريخ اسلام و رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم به رشته تحرير درآمده‌اند.

سایر آثار

غير تاريخي آيت الله سبحاني از اين قرار است:

الف: علوم قرآن

۱. تفسير سورة رعد با عنوان قرآن و اسرار آفرينش.
۲. تفسير سورة فرقان با عنوان سيمای انسان کامل در قرآن.
۳. تفسير سورة توبه.
۴. تفسير سورة منافقون با عنوان دوست‌نماها.
۵. تفسير سورة حدید با عنوان قرآن و معارف عقلي.
۶. تفسير سورة حجرات با عنوان سيستم اخلاقي اسلام.
۷. تفسير سورة لقمان با عنوان مربي نمونه.
۸. منشور جاويد قرآن (۱۴ جلد).
۹. مفاهيم القرآن (۱۰ جلد).
۱۰. اصالت روح از نظر قرآن.
۱۱. التوحيد و الشرك في القرآن الكريم.
۱۲. شورا در قرآن و نهج البلاغه.
۱۳. احمد موعود انجيل.
۱۴. مكتب وحی (مفهوم امی بودن پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم).
۱۵. خاتمیت از نظر قرآن و حدیث و عقل، ترجمه رضا استادی.
۱۶. مرزهای اعجاز، ترجمه بخشی از تفسير البيان مرحوم آيت الله العظمی خوئی.
۱۷. برهان رسالت، پيرامون قرآن و وجه اعجاز آن.

ب: كلام

۱. شناخت صفات خدا.

۲. آشنایی با اصول اسلام.
 ۳. جهان بینی اسلامی، دیدگاه اسلام درباره هستی، دنیا، انسان در جهان.
 ۴. نیروی معنوی پیامبران.
 ۵. رسالت جهانی پیامبران (نبوت عامه).
 ۶. معاد انسان و جهان.
 ۷. راه خدانشناسی.
 ۸. مصدر الوجود.
 ۹. توسل.
 ۱۰. البداء فی الكتاب و السنة.
 ۱۱. آگاهی سوم (پیرامون علم غیب ائمه اطهار علیهم السلام).
 ۱۲. رهبری امت.
 ۱۳. پیشوایی از نظر اسلام (امامت و خلافت).
 ۱۴. سرنوشت از دیدگاه قرآن و حدیث و عقل.
 ۱۵. شفاعت از دیدگاه قرآن و حدیث و عقل.
 ۱۶. کاوش‌هایی پیرامون ولایت.
 ۱۷. مفهوم العبادة فی الكتاب و السنة.
 ۱۸. رؤیة الله.
 ۱۹. الزيارة.
- ج: فلسفه**
۱. أصول الفلسفه، ترجمه جلد اول درس‌های استاد علامه طباطبایی.
 ۲. فلسفه اسلامی و اصول دیالکتیک.
 ۳. سرنوشت از دیدگاه علم و فلسفه.
 ۴. شناخت در فلسفه اسلامی.
 ۵. هستی‌شناسی در مکتب صدر المتألهین.
 ۶. تحلیلی از فلسفه مارکس.
 ۷. نیروی محرک تاریخ.
- د: فقه**
۱. المختار فی أحكام الخیار.
 ۲. نظام المضاربة فی الشریعة الغراء.

۳. نظام القضاء و الشهادة في الشريعة الغراء (۲ جلد).

۴. كتاب الخمس.

۵. البلوغ و تليه رسالة في تأثير الزمان و المكان.

۶. الاعتصام بالكتاب و السنة (پیرامون: مسح پاها در وضو، سجده بر زمین، خمس در کتاب و سنت، ازدواج موقت، گذاشتن دستها بر روی هم در نماز، سه طلاق در یک مجلس، سوگند طلاق، طلاق در حیض و نفاس، عول و تعصیب، تقیه، ارث مسلمان از کافر، وصیت کمتر از ثلث، مصادر قانون گذاری نزد شیعه امامیه).

۷. نظام النکاح في الشريعة الإسلامية الغراء (۲ جلد).

۸. سبع مسائل؛ پیرامون ۷ مسئله فقهی اختلافی میان شیعه و سنی.

۹. حکم الأرجل في الوضوء.

۱۰. الحج في الشريعة الإسلامية الغراء.

۱۱. الزكاة في الشريعة الإسلامية الغراء (۲ جلد).

۱۲. ضیاء الناظر في أحكام صلاة المسافرين.

۱۳. فقه الرضاع.

۱۴. أحكام السفر و آدابه.

ه: اصول

۱. تهذيب الأصول (۳ جلد) - تقریرات درس اصول حضرت امام خمینی رحمته الله.

۲. الرسائل الأربع.

۳. الموجز في علم الأصول.

۴. الوسيط في علم الأصول (۲ جلد)

۵. إرشاد العقول إلى علم الأصول (۴ جلد)

۶. رسائل أصولية.

۷. أصول الفقه المقارن.

و: رجال

۱. کلیات في علم الرجال.

ز: درایه

۱. أصول الحديث و أحكامه.

ح: عقاید

۱. بحوث في الملل و النحل (۸ جلد).

۲. فرهنگ عقاید و مذاهب اسلامی (۵ جلد).
۳. مع الشيعة الإمامية في عقائدهم.
۴. الشيعة في موكب التاريخ.
۵. الشيعة و علم الكلام عبر القرون الأربعة.
۶. آيين وهابيت (به اردو ترجمه شده است).
۷. الوهابية في الميزان.
۸. الأسماء الثلاثة: الإله و الربّ و العبادة.
۹. منشور عقائد إماميه (ترجمه به عربی و انگلیسی).
۱۰. أسماء و صفات.
۱۱. وهابيت مباني فكرى و كارنامه عملی.

ط: متفرقات

۱. بازگشت به عصر ایمان.
۲. رمز پیروزی مردان بزرگ.
۳. پرسش‌ها و پاسخ‌ها.
۴. سیمای فرزندگان (۳ جلد).
۵. رسائل و مقالات (۴ جلد).

ی: تراجم

۱. زندگی بزرگان شیعه.

منابع:

۱. سبحانی، جعفر، فروغ ابدیت، دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ هشتم، ۱۳۷۲.
۲. سبحانی، جعفر، راز بزرگ رسالت تحلیلی از ۲۳ سال زندگی پیامبر اسلام، کتابخانه مسجد جامع تهران، ۱۳۵۸.
۳. جمعی از پژوهشگران، گلشن ابرار، معروف، تهران، ۱۳۸۲.
۴. انصاری، ناصرالدین، ویژه‌نامه آفرینندگان برگزیده کتب دینی، ماهنامه تخصصی اطلاع‌رسانی و نقد و بررسی کتاب، کتاب ماه دین شماره ۶ و ۷، اردیبهشت ۱۳۷۷.
۵. پایگاه اطلاع‌رسانی آیت‌الله جعفر سبحانی به آدرس: <http://imamsadeq.org/index>